विद्या भवन बालिका विद्यापीठ

शक्ति उत्थान आश्रम लखीसराय

विषय संस्कृत दिनांक 22-06-2021

वर्ग अष्टम शिक्षक -राजेश कुमार पाण्डेय

एन० सी० ई० आर० टी० पर आधारित

4

लिङ्गनिर्धारणम्

संस्कृत में सभी शब्दों को तीन लिंगों में बाँटा गया है—पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंग।
संस्कृत भाषा इसी दृष्टि से अन्य भाषाओं से भिन्न है, क्योंकि अन्य भाषाओं में केवल दो ही लिंग होते हैं—पुल्लिंग और स्त्रीलिंग, परन्तु संस्कृत भाषा में तीन लिंग होते हैं।

यह वाक्य ध्यान से पढ़िए–

रामः च सीता च वनम् अगच्छताम् ।
रामः – पुल्लिङ्ग–शब्दः
सीता – स्त्रीलिङ्ग–शब्दः
वनम् – नपुंसकलिङ्ग–शब्दः
इससे सिद्ध होता है कि संस्कृत भाषा में तीन लिङ्ग हैं।

लिङ्गम्

पुल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
रामः	सीता	वनम्

पुल्लिङ्ग-शब्दाः

जो शब्द पुरुष जाति का बोध कराते हैं, उन्हें पुल्लिंग शब्द कहते हैं। ये निम्न प्रकार के होते हैं–

अकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दाः

करः, जयः, हरः, मदः, संघः, ह्रासः, शब्दः, बुधः, प्रियः, द्विपः, आपणः, कामः, क्रोधः, पाद, भावः, न्यायः, परिणयः, प्रणयः, वेशः, रोगः, विहगः, उरगः, श्वासः, ज्वालः, पाकः, देवः, विघ्नः, बालः, प्रश्नः, सूर्यः, चन्द्रः, घटः, पाषाणः, प्रस्तरः, दीपः, फेनः, स्तम्भः, सोमः, समयः, अंकुरः, वृषः, ब्राह्मणः, वैश्यः, शूद्रः, क्षत्रियः, मनुष्यः, पर्वतः, पुरुषः, नरः, जनः, मानवः, समुद्रः, स्वर्गः, मेघः, किरणः, दिवसः, शरः, यज्ञः, केशः, दन्तः, कण्ठः, भुजः, आदयः।

इकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दाः

मुनिः, कविः, हरिः, कपिः, गिरि, अग्निः, ऋषिः आदयः।

उकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दाः

साधुः, भानुः, शम्भुः, श्रद्धालुः, गुरुः, बटुः, बन्धुः आदयः।

स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

जो 'आकारान्त' शब्द होते हैं, वे प्रायः स्त्रीलिंग शब्द होते हैं। जैसे– सीता, वनिता, लता, कान्ता, पण्डिता, वार्ता, सरिता, कौशल्या, कला, बाला, माला, शाला, पाठशाला, शिला, धरा, शर्करा, प्रभा, शोभा, आभा, दुर्गा, प्रजा, निशा, दिशा, आशा, वसुधा, मर्यादा, सीमा, तृष्णा, व्यथा, पीड़ा, अचला, रसना, जिह्वा, भुजा, तृषा, पिपासा, पादुका, विद्या, क्रिया, प्रिया, लघुता, सुता, अजा, अश्वा, पालिका, याचिका, अध्यापिका, बालिका, नायिका, आदयः।

इकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

भूमिः, अवनिः, ग्लानिः, धूलिः, कटिः, श्रेणिः, विपणिः आदयः।

ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

नदी, पुत्री, हंसी, मृगी, सिंही, काकी, नर्तकी, सुन्दरी, कुमारी, किशोरी, तरुणी, पितामही, देवी, राज्ञी, गुणवती, सहचरी, पृथ्वी, धरणी, कौमुदी, स्त्री, हरिणी, गौरी, पार्वती, वल्लरी, सखी, नगरी, रजनी, अंगुली, पुत्री, श्रेणी आदयः।

क्तिन् प्रत्ययान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दाः

गतिः, विंशतिः, षष्टिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः, शक्तिः, प्रगतिः, स्तुतिः, संगतिः, श्रुतिः, वृत्तिः, मुक्तिः, कीर्तिः, प्रीतिः, कान्तिः, कृतिः, सृष्टिः, उपकृतिः, भित्तिः, स्मृतिः, संसृतिः, स्थितिः, भक्तिः, विरक्तिः आदयः।

नपुंसकलिङ्ग-शब्दाः

गमनम्, हसनम्, पठनम्, वदनम्, साधुत्वम्, पटुत्वम्, महत्त्वम्, कटुत्वम्, गीतम्, हसितम्, गतम्, पठितम्, यशस्, मनस्, तपस्, पयस्, चक्षुष्, फलम्, आम्रम्, पुष्पम्, शतम्, सहस्रम्, अयुतम्, दुःखम्, सुखम्, सत्यम्, असत्यम्, वित्तम्, धनम्, दुग्धम्, जलम् आदयः।

पुल्लिङ्गः-शब्दाः, नपुंसकलिङ्ग-शब्दाः

निम्नलिखित शब्द पुल्लिंग एवं नपुंसकलिंग दोनों में होते हैं–

ऐरावतः, ऐरावतम्। उद्यमः, उद्यमम्। लोहितः, लोहितम्। श्रृंगः, श्रृंगम्। अर्घः, अर्घम्। शल्यः, शल्यम्। खण्डः, खण्डम्। देहः, देहम्। आकाशः, आकाशम्। तटाकः, तटाकम्। दैवः, दैवम्। कण्टकः, कण्टकम्। मस्तकः, मस्तकम्। कीटः, कीटम्। रणः, रणम्। तीर्थः, तीर्थम्। तृणः, तृणम्। कुसुमः, कुसुमम्। अन्वयः, अन्वयम्। संग्रामः, संग्रामम् आदयः।